D.329
s.3

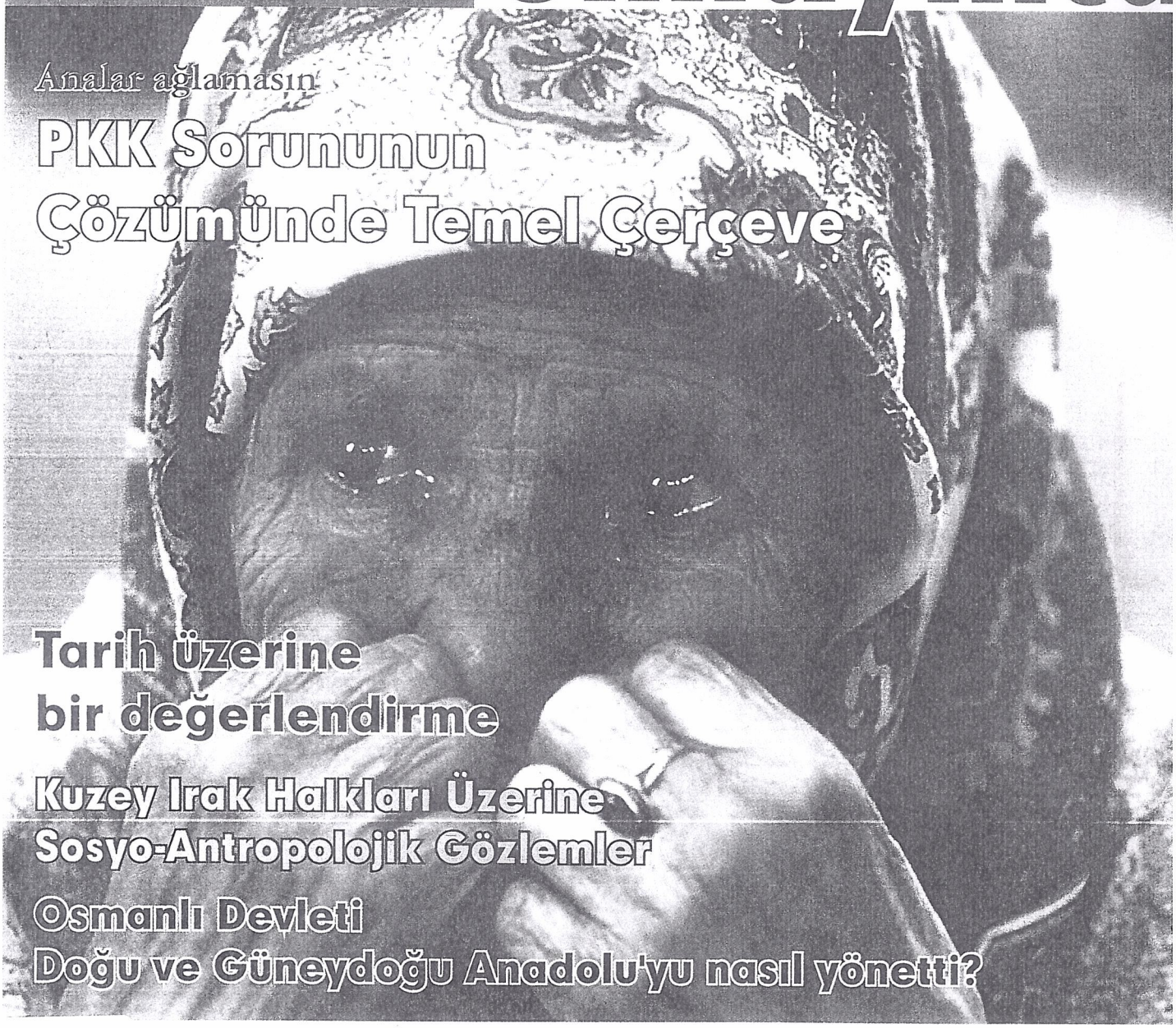
3

Ocak - Şubat - Mart 2008 / SAYI 3 / 7,5 YTL.

Tarih Bilinci

Tarih ve Kültür Dergisi

Evde dirlik olmayınca

Analar ağlamasın

PKK Sorununun Çözümünde Temel Çerçeve

Tarih üzerine bir değerlendirme

Kuzey Irak Halkları Üzerine Sosyo-Antropolojik Gözlemler

Osmanlı Devleti Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu nasıl yönetti?

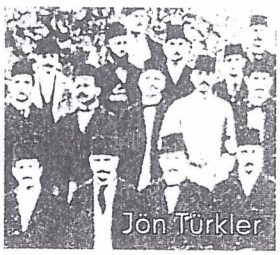
ki Türkiye

Türkiye'de Anayasa Hareketleri

Türkiye'de Demokrasinin Gelişimi

Jön Türkler

Metafizik gerçekli

y. 2008, s. 3

Kütüphanesi
İslâm Araştırmaları Merkezi

3

Ocak - Şubat - Mart 2008 / SAYI 3 / 7.5 YTL

Tarih Bilinci

Tarih ve Kültür Dergisi

TARİH BİLİNCİ
Tarih ve Kültür Dergisi
Ocak-Şubat-Mart 2008 Sayı:3
üç ayda bir yayınlanır

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
"Tarih Bilincinde Buluşanlar Derneği" adına
Hasan KONUK

Yazı İşleri Müdürü
Zekeriya AÇIKGÖZ

Editör
Prof. Dr. Cahid BALTACI

Genel Koordinatör
Recep ŞENAY

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Cahid BALTACI
Prof. Dr. Mustafa SAMASTI
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Ziya KAZICI
Prof. Dr. Mehmet CAN
Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Doç. Dr. Mustafa ŞENTOP
Doç. Dr. İdris BAL
Yrd. Doç. Dr. Bedri MERMUTLU
Yrd. Doç. Dr. Şükran YAŞAR
Dr. Nazım ELMAS
Dr. Selim Cafer KARATAŞ
Dr. Faruk ÖNDAĞ
Dr. Turhan ADA
Av. Reşat PETEK
Hıdır KALKAN
Veli ŞİRİN

Hukuk Danışmanları
Av. Ömer BOZOĞLU
Av. Orhan TERİM

Grafik Tasarım
A4 Grafik - Recep ŞENAY
bilgi@a4grafik.net

Baskı
Güngör Matbaacılık Ltd. Şti.

İdare Yeri
23 Nisan Cad. 18/8 Pendik-İstanbul
Tel.: 0216 483 26 22 Fax: 0216 483 26 23
tarihbilinci@tbbd.org
www.tbbd.org

HAKEM KURULU

1. Prof. Dr. Cahid BALTACI
2. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
3. Prof. Dr. Ziya KAZICI
4. Prof. Dr. Hulusi YAVUZ

YAYIN İLKELERİMİZ

1) Tarih Bilinci dergisi "hakemli dergi" olup üç ayda bir yayınlanır. Derginin sahibi "Tarih Bilincinde Buluşanlar Derneği"dir.

2) Dergide tarih ilmi başta olmak üzere sosyal ilimler ve sanatla ilgili yazılara, hakemlerin kontrolünden geçmiş akademik makalelere yer verilir.

3) Dergimizde yayınlanan yazıların ilmi ve hukuki sorumlulukları yazarlarına aittir.

4) Derginin yayın dili Türkçe'dir. Türkçe'nin dışında başka dillerdeki yazılar için Türkçe özet istenir.

5) Dergide yayınlanacak yazılar on sayfayı geçmemelidir.

6) Yazılar elektronik posta ile tarihbilinci@tbbd.org adresine gönderilmelidir.

XIX. yüzyıl Kuzey Irak Halkları Üzerine

Sosyo-Antropolojik Gözlemler*

Yrd.Doç.Dr. Bedri MERMUTLU
Uludağ Ünv. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bl.

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı-İran sınırı çevresindeki göçebe aşiretlerin hareketleriyle gündeme gelen sınır ihtilafı yeni bir tespite ihtiyaç duyurmuş, bu sorunun yerinde incelenerek yoluna konması amacıyla her iki taraftan birer memur görevlendirilmesine karar verilmişti. İngiltere ve Rusya'dan da birer gözlemcinin katıldığı bu heyette (*Kimyager*) Derviş Paşa Osmanlı Devletinin temsilcisi olarak atanmış, Hariciye Mektubî Hulefasından Mehmed Hurşid Efendi de kâtip olarak onun refakatine verilmişti. (MİNORSKY, 1988, VI, 1105) 1848-1852 yılları arasında devam eden bu teftiş görevi sırasında Basra Körfezi'nden başlana-rak Doğu Beyazıt'a kadar uzanan sınır boylarındaki eyaletler dolaşılmıştır. Mehmed Hurşid Efendi kendisine verilen yazılı ve sözlü emir gereğince dolaşılacak bu yerlerin hal-i hazırdaki durumları, ahalisinin karakteri, sâkinleri, ile tarımsal ve sınai ürünlerinin rapor edilmesiyle görevlendirilmiştir.

Mehmed Hurşid Efendi (Paşa) daha sonraki yıllarda Sadaret Müsteşarlığı, Kavaim_i Nakdiye Komisyonu Reisliği, Kudüs mutasarrıflığı, Edirne, Erzurum, Hicaz, Sivas, İzmir, Halep ve Ankara valilikleri, Maliye, Evkaf ve Adliye nazırlıkları gibi yüksek görevlerde bulunmuş ve 1879 yılında vefat etmiş önemli bir Osmanlı bürokratı ve yöneticisidir. (M.SÜREYYA, 1996, II, 342-3)

Mehmed Hurşid Efendi, seyahati müddetince topladığı notlarını ilgililere geniş bir şekilde sunmak üzere Seyahatname-i Hudud adıyla ve çok az sayıda bastırmıştır. Bursa Eski Eserler Kütüphanesindeki kitaplar arasında bir nüshasına tesadüf ettiğimiz bu belgesel eser, yazarının ifadesiyle "bilhassa mahâll-i mezburede kâin olup şimdiye kadar cümlesinin birden ahvâl-i icmaliyeleri kaleme alınmamış ve haklarında rivayat-ı muhtelife vuku bulmuş olmasıyla keyfiyat-ı hakikiyeleri verâ-yı perde-i hafâda mestur ve kemmiyet ve mikdar ve hareket ve mişvâr-ı sahihaları bir takım akvâl ve rivayat-ı müfrita tahtında mahfi ve matmur kalmış olan urban ve Ekrad aşayir ve kabâilinin başka başka, sınıf sınıf me'va ve meskenleri ve çigûnegî-i ahvâl ve mizaclarıyla takriben mikdar-ı hanelerinin ifadesini... mutazammın olarak" (M.HURŞİD, 4) bu konuda yapılmış Oryantalist çalışmalardan farkıyla birlikte alanında bir baş yapıt sayılabilir.

Bu makalede Seyahatname'nin kapsamını hem mekân hem tema olarak sınırlandırıp, sadece Şehrizur ve Musul eyaletlerini teşkil eden bugünkü Kuzey Irak bölgesi halklarının sosyo-antropolojik özelliklerine değinen bölümleri üzerinden bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Genel Durum

Günümüzde Kuzey Irak olarak anılmakta olan bölge geçmiş tarihlerde başlıca Şehrizur ve Musul eyaletlerinin bulunduğu yerdir. Bölgenin doğusunda kalan Süleymaniye Şehrizur eyaletine bağlı bir sancak olarak yer almıştır. Kâtip Çelebi Cihannüma'da, Behram Dımışki'den aktararak, Şehrizur eyaletinin Bağdad, Musul, İmadiye, Hakkâri, Azerbaycan ile çevrili ve otuz iki sancağa sahip bir eyalet olduğunu belirtmektedir. (K.ÇELEBİ, 445) Burası çoğu zaman sancaklarının her birine bir mutasarrıf ya da mütesellim atanmak suretiyle Bağdad eyaletine tabi, zaman zaman da eyalet statüsünde yer almıştır. XIX. yüzyılın ortalarında Kerkük ile Erbil kazalarıyla Köysancak, Süleymaniye, Revandiz ve Harir sancaklarından meydana gelen ve Bağdad valilerinin genel gözetimi altında bulunan bir eyalet olup yönetim merkezi (*kürsi-i hükûmet*) Kerkük şehri idi.(M.HURŞİD, 233) Kerkük şehri geçmişte bölgenin ortasına düştüğü için Nim-râh diye, Sasani hükümdarı Kubad bin Firuz tarafından kurulmuş olmasından dolayı Şehr-i Firuz diye de anılmıştır; bu bölgede ancak güç sahibi olanların yönetime sahip olabilmeleri nedeniyle Şehrizur adını almış ve bu adla meşhur olmuştur. (K.ÇELEBİ, 445)

Musul eyaleti ise XIX. yüzyıl ortaları itibariyle, bir taraftan Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan Cezire ile, bir taraftan Şehrizur eyaleti, bir taraftan Van eyaletine tabi Hakkâri sancağı ve bir taraftan da Urumiye dahilindeki Mergever ve Bıradost arasında kalan bölgeyi teşkil etmektedir. (M.HURŞİD, 300) Cihannüma'nın ifadesiyle Musul Nuh Peygamber'den sonra Bölgenin başşehri olan Ninova'nın diğer bir adı olup bu şehir Cezire'nin kaidesi hükmündedir. (K.ÇELEBİ, 432, 435)

Her iki eyalet, anılan sınırlar içinde tanımlanmış olmakla birlikte çevredeki hareketlerden etki almaya daima açık olmuşlardır. Özellikle göçebe ve çapulcu aşiretler bu anlamda eyalet aşırı etkiler ve tehditler yaratmak suretiyle buralara ilgilerini her zaman için korumuşlardır.

Şehrizur eyaletinin önemli bir sancağı olan Süleymaniye Kerkük ve Altınköprü'nün doğusunda yer alan büyükçe bir livadır. XVIII. yüzyıl sonlarına kadar yönetim merkezi Karaçavlan kasabası iken Baban paşalarından Süleyman Paşa bugün mevcut olan Süleymaniye'yi kurarak o günden beri Baban paşalarıyla o soydan gelenlerin yönetim merkezi olmuştur. (M.HURŞİD, 238)

Süleymaniye dağların arasında meyilli bir ovada kurulmuş olduğu için yaz mevsimlerinde burada esen Reşébad (*karayel*) denilen gayet ağır bir rüzgâr hemen hemen herkesi yatağa düşürecek kadar hasta eder. Gerek havası gerekse medeni ihtiyaçları karşılaması yönünden bu denli elverişsiz bir mahalde kurulmasının nedeni öğrenildiğinde ise şaşmamak elde değildir. Çünkü, buralarda atla talimler yapmaya ve silah kullanmaya fazlasıyla rağbet edildiğinden ve Süleymaniye ovası bu talimlere uygun görüldüğünden, sırf bu yüzden, burası güzelliğine çirkinliğine bakılmayıp diğer mevkilere tercih edilmiştir. (M.HURŞİD, 239) Bu yörede özellikle Gülanber kasabasının havası son derece kötü olduğu gibi, yılanlarının çokluğu nedeniyle bahardan itibaren evlerde oturmak neredeyse imkânsız hale geldiğinden herkes yaylalara çekilmek zorunda kalır.(M.HURŞİD, 251)

Süleymaniye halkı çoğunlukla Şafii mezhepli olup dinlerinde mutaassıp Kürtlerdir. Asıl dilleri olan Kürtçeden başka pek çoğu Farsça, bazıları da Türkçe konuşur.(M.HURŞİD, 242)

Süleymaniye'ye tabi Serdeşt (*Ovabaşı*) karyesi, isminden de anlaşılacağı gibi yumuşak bir havaya ve açık bir mevkiye sahiptir. Halkı Ekrad ve Şafidir. Buranın uleması oldukça bol olup daima tedris ile iştigal ederler. Bu müderrislere devletçe maaş ödenir. Ayrıca Kerkük'deki Kadiri şeyhi Abdurrahman (*Halis-i Talabani*) Efendi'nin burada bir halifesi ve dergâhı bulunur. Burada Cuma günlerinde okunan hutbe Padişah adına okunmakla birlikte Padişahın adı zikredildikten sonra Serdeşt hakiminin adı anılır. Bu uygulama bu yüzyıl ortalarına kadar söz konusu olmadığı halde bu yıllarda ortaya çıkmıştır. (M.HURŞİD, 277-9)

Tamamı göçebe olan Câf (*-ı Süleymani*) aşireti 4100 haneye sahip büyük bir aşirettir. Kış mevsiminde muhtelif bölgelerde kışlayıp Nevruzla birlikte bulundukları yerlerden hareketle, ağır ağır otlak yerlerde hayvanlarını otlatarak Şehrizur sahrasına gelirler; orada bir ay kadar eğlendikten sonra İran'da Senendic toprağına gidip güz mevsimine kadar kalırlar. Güz başlarında yine Şehrizur'a, oradan da tekrar muhtelif yerlerdeki kışlaklarına geri dönerler. (M.HURŞİD, 237)

Üzerinden on iki ay kar eksik olmayan Kandil dağının bir tarafında Köysancak diğer tarafında Revandiz yer almakta olup her iki sancağın da kışları şiddetli geçer. Kış mevsiminin şiddeti göz önünde tutularak dere içleriyle ovaların kuytu yerlerinde evlerin kurulması yaz mevsimi şartlarında aleyhe dönmektedir. Ahali yaz mevsimi geldiğinde evlerinde kalamayıp kara çadırlarla civardaki yaylaklara giderek güz başlarına kadar oyalanırlar. (M.HURŞİD, 238)

Kandil ve Pire Mekdurün dağlarının karları fırtınalarla savrulup dere içlerinde toplanarak sıcak yaz mevsimi için iyi bir soğukluk oluştururlar. Bütün yaz boyunca bu karlar taşınarak satılır ve Reşébad'ın azdırdığı harareti biraz olsun dindirmiş olur. (M.HURŞİD, 239-40)

Köysancak halkının hemen hepsi Şafii Kürtler olup içlerinde anlayış sahibi ve ulemadan epeyce değerli kişiler vardır. Köysancak ahalisi yerleşik sayılmakla

birlikte çoğu aşiretler gibi konar-göçerlik kültürünün baskısından kurtulmuş değillerdir. (M.HURŞID, 282)

Daha önce Osmanlı tebası iken Beyzadeler arasında çıkan ihtilaflar dolayısıyla bir kısmı İran'a yanaşmak suretiyle gittikçe İran hakimiyetine girmiş olan Oşni kasabasının 600 Müslüman hanesinden yüz kadarı Hanefi geri kalanı Şafii mezhebine bağlıdır. Dilleri Kürtçe olmakla birlikte Farsça, bir miktar da Türkçe konuşanları bulunur. Biri Hanefi diğeri Şafii mezhebi mensuplarına ait iki cami ile biri Kadiri diğeri Nakşi-Halidi olmak üzere iki de dergâhları vardır. Çarşı pazarı oldukça hareketli olup demirci, kazaz, bezzaz, yemenici gibi zanaat sahibi esnaf ile kendine göre bağ ve bahçelere sahiptir.(M.HURŞİD, 296-8)

İran, kendi egemenliğine giren Sünni unsuru kendi halinde bırakma taraflısı görünmemektedir. Bunun örneğini Merivan Kürtleri üzerinde gözlemek mümkündür. Merivan halkı diğer Senendic yerli ahalisi gibi Sünni ve Şafii olduğu halde bir müddetten beri İranlılar bunlara mezhep değiştirtmek için çaba sarf etmekte ve bir kısım halk bu etkiyle Şiileşmeye başlamış bulunmaktadır. (M.HURŞİD, 261-2)

Bölgedeki çatışmacı ve asayişsiz unsurlardan farklı olmalarıyla dikkat çeken Elbu Müferrec, Eku ve Tay aşiretlerini anmadan geçmek doğru olmaz. Elbu Müferrec aşireti hayvancılıkla geçinen zengince bir zümredir. Bunlar "kat'a hırsızlık ve uygunsuzluk tarafına meyletmez ehl-i ırz bir güruh" olarak tanınırlar. Geçmiş Bağdad valilerinin haksızlıklarından korunabilmek için güçlü bir aşiret olan El-Ubeyd aşiretinin himayesine girmişlerdir.(M.HURŞİD, 237) Öteden beri Köysancak dahilinde yurt edinmiş olan Eku aşireti de "ehl-i ırz ve muti bir taife olup" Kandil dağında iskân etmiş oldukları Hevare yaylaklarını tecavüz etmeye kalkışmayıp -örneğin "Bilbas taifeleri gibi - kâh şuraya kâh buraya atılmazlar".(M.HURŞİD, 282-3) Ünlü Hatem-i Tai'nin mensup olduğu Tay aşireti ahalisi de Erbil kazasına bağlı Şemamek mahallinde yaşar. Karaçadırlı yani göçebe sınıfından olmakla birlikte aşiretler arasında bunlar âlicenap, nazik, çelebi bir kavim olarak temayüz etmiştir. "Aşiretler arasında bunlardan (*daha*) ehl-i ırz yoktur denilse şayandır. Bunlar gayet cömert olup iyi at binerler. Hal ve mişvarları medenilere yakındır". (M.HURŞİD, 237)

Saint-Simon'un eşek arıları

Ancak bölgenin topografik, sosyo-ekonomik ve tarihi-kültürel özelliklerinden dolayı "hal ve davranışları" medenîlerden epeyce uzak olan çok sayıda unsurun varlığı da gözlenen bir gerçektir. Bu tür davranışlar zaman zaman ve kısmen kontrol altına alınabilse de ilk fırsatta ve tekrar aynı karakterle devam etmeye âdeta kararlı bir eğilim göstermektedir. Bu durumu sadece bir güvenlik ve zabıta sorunu olarak görmek eksik ve yanıltıcıdır. Bölgeye ait birçok faktörün bu dav-ranışı üretmekte birlikte etkisi olduğuna kuşku yoktur. Bölgede egemen davranış karakteri olarak görülen çatışma fenomenini en geniş ve genel anlamıyla bir kültür sorunu olarak kabul etmeye başladıktan sonradır ki konu anlaşılma menziline girmiş olacaktır. Yerleşik olmayan kavimlerin hayat şartlarının ürettiği gözü peklik bütün sonuçlarıyla en açık biçimde bu bölge halkında kendisini gösterir. Gözü peklik ve cesaret bir erdem olarak kabul edilmekle birlikte yanlış yerlerde kullanılması ya da varlığın ve kimliğin nihaî taşıyıcısı olarak görülmesi ile de birçok başka sıkıntılar yaratabilmektedir. Bölgedeki Kürt ve bazı Arap aşiretlerinin içinde oldukları mental ya da kültürel açmazın en önemli nedeni bu olsa gerektir. Mehmed Hurşid Efendi'nin ifadesiyle "her biri bir nevi cumhuriyet suretinde serbest bulunmak" uğruna (M.HURŞİD, 283) medeni hayatı feda etmektedirler. Buradaki cumhuriyet sözünün kayıtsızlık ve itaatsizlik anlamında olumsuz bir değer taşıdığını belirtmek gerekir. Çatışma kültürü üzerine kurulu hayatlarının onları yalnız devletle değil birbirleriyle de sürekli çatışmaya götürdüğü açık bir gözlemdir.

El-Ubeyd aşireti ve bunların bir kolu olan Elbu Hamdan ve Elbu Alka taifesi gibi unsurlar yalnız bir yöreye bağlı kalmayıp kâh Şehrizur, kâh Musul, kâh Bağdad eyaletleri dahilinde, bazen de çöllerde vakit geçirirler. Bedevi olan Ebu Ubeyd aşiretinin malları at, kısrak, deve ve koyundan ibarettir. Bunların ekip biçmek gibi bir gelenekleri olmadığı gibi ellerindeki hayvanlarla yetinemeyip ya da geçinemeyip kervan soymak, postayı vurmak, yolcuların canını yakmak gibi haydutluk ve hırsızlık yaparak geçinirler. Çoğunluğu silah olarak kargı, kılıç ve matrak kullanır. XIX. yüzyıl başlarına kadar bunlar daha azgın vaziyette idiler; Bağdad valileri bunları kontrol etmekte güçlük çekerlerdi. 1217-1222 tarihleri arasında Bağdad valiliği yapan Ebu Gaddare Ali Paşa Şemmeretü'l-Cerba aşiretiyle anlaşarak üzerlerine saldırtıp iyi bir ders vermişti. Bu olaydan sonra Ebu Ubeyd aşireti bir parça hizaya gelmiş gibidir.

Ebu Ubeyd'den daha tehlikeli bir aşiret Elbu Hamdan'dır. 350 hanelik Elbu Alka ise "hırsızlıkta bir derece mahir ve levs ve habaseti zahir olan bir kavimdir ki karılarına varıncaya kadar haydutluk ve hırsızlık ederler". Hadidiyyin kolu da hayvanlarıyla yetinmeyip hırsızlığa baş vurmaktan geri kalmaz.(M.HURŞİD, 236-8)

Süleymaniye'nin Lahican bölgesinde yüz yirmi dört köy olduğu kayıtlarda mevcut ise de birinin bile varlığından söz etmek mümkün değildir. Zira Lahican aşireti içinde sürtüşme ve kavga, husumet ve cinayet eksik olmadığından; ayrıca kendileri başkaları için sürekli sorun yaratan bir zümre olduklarından yer yer İran tarafından dahi üzerlerine asker sevk edilerek bir yandan kırılırken bir yandan da yağma ve çapullarına devam ederler ve geçtikleri köyleri yakmaktan geri kalmazlar. Çatışmadıkları zamanlarda yıkılan ve yakılan evlerini ve köylerini ya aynı yerde ya da başka yerde yeniden yapmaya başlarlar; bu böyle devam eder, gider. Yine benzer nedenlerle Süleymaniye livasına tabi Kızılca kazasına bağlı elli altı köyden on ikisi harap durumdadır. Bir yandan zulüm ve saldırı diğer yandan aralarında meydana gelen çatışmalar yüzünden buraların halkı dağılmış ve köyler harap kalmıştır.(M.HURŞİD, 295)

Baban Kürtleri kavgada ve düşmanlıkta sınır tanımayan bir davranış sergiledikleri için göçebe ve yerleşik bütün aşiretler bunlardan son derece çekinirler. Baban askerinden niçin bu kadar korkup çekindikleri aşiret büyüklerinden sorulduğunda "Sair düşmanla karşılaşmamızda bozulur isek, asker yağma ve talana düştüğü sırada bizler evlad ü ıyalimizi kaçırıp kurtarabiliriz. Lakin Baban askerine bozulduğumuzda her şeyden evvel, namusumuz olan karı ve kızlarımıza üşüp ef'al-i şeniaya girişir, sonra ellerine düşen malları yağma ve tar ü mar ederler" diye cevap vermişlerdir. (M.HURŞİD, 242-3)

Tanzimat yıllarına gelinceye kadar Sincar Yezidileri sürekli asilik yapıp, işleri güçleri kervan soymak ve yer yer birbirleriyle çatışmaktı. Musul valileri çoğu zaman asker sevk edip bunlara akın eder, ele geçirdiklerini tutuklardı. Bu tarihten sonra, alınan önlemlerin etkisiyle düzelmeye başladıklarını söylemek mümkündür. (M.HURŞİD, 313)

Telafer nahiyesi ahalisi öteden beri uyumsuz ve sorunlu bir halk olup Sarılı, Mavili ve Seyyidler diye üç kısma ayrılırlar. Asıl dilleri Musul halkının bir kısmıyla Ninova karyesi halkının Türkçelerine benzer ve hatta ondan daha kaba ve kötü bir Türkçedir. Kürtçe de konuşurlar. Bunların arasında çatışma ve kıtal eksik olmayıp ömürlerini boş yere harcayarak tebah ederler.(M.HURŞİD, 316)

İlgavare aşireti de diğer bedevi aşiretler gibi üstünlük iddiasından vaz geçmeyerek rençber ve fukara kısmına devamlı gadr etmekten büyük zevk ve iftihar duyarlar. Yine aynı koldan Ahmedvend taifesi XIX. yüzyıl başlarına kadar vergilerini vere geldikleri halde bu tarihlerden sonra vergilerini vermez oldukları gibi "ortalığı ateş-i cevr ve teaddi ile ihrâk emekden de geri kalmazlar" (M.HURŞİD, 255, 257)

Asıl mekânları güney olduğu halde zaman zaman Musul civarında da görünen Aneze aşireti kâh alış veriş amacıyla dostlukla, kâh yağma ve talan suretiyle bölgeyi ziyaret ederler. Bu yüzden valiler bunlarla iyi geçinerek saldırtmamaya çalışırlar. Kalabalık bir nüfusa sahip olan bu aşiret Bağdad'dan Diyarbekir'e kadar uzanan bölgede her yere uğrarlar. Bulundukları çöllerde mamur olmaya elverişli nice yerler olmasına rağmen bu Aneze, Şemmeretü'l-Cerba ve Cebur aşiretlerinin tasallutlarından dolayı boş ve harap kalmışlardır. (M.HURŞİD, 316)

Kendilerine mahsus yerleri olmayıp çoğu zaman Musul ile Bağdad arasında ve bazen Cezire kıtasının Habur ve saire semtlerinde dolaşan bedevi Şemmeretü'l-Cerba aşiretini de bu kategoride anmak gerekir. Ele avuca sığmaz aşiretler olarak sırasıyla, Aneze, Şemmeretü'l-Cerba ve El-Zafir aşiretleri daima ön plandadır. Son ikisini yola getirmek kabil görünse bile Aneze aşireti için bunu düşünmek güçtür. (M.HURŞİD, 232)

Mevcut aşiret yapılanmalarını aşmanın önündeki en önemli engellerden biri bizzat aşiretin bu düzeninden yararlanmakta olan aşiret önderleridir. Onlar süre giden işleyişin devamı için zemini koruma hususunda gereken hazırlık ve önlemleri dikkatli bir şekilde gözeterek ihmalden uzak tutmamaktadırlar. Aşiretler ile köy halklarının çıkarları her ne kadar birbirine muhalif olsa da yek diğerine hulus ve müdaheneden uzak durmamaları ilişkilerin düzeyini gösteren ilginç bir çirkinliktir.

Aşiret reisleri bu zaaftan yararlandığı gibi her aşiret büyü-günün birkaç yerde ve özellikle eyaletin yönetim kademelerinde adamları bulu-narak bu yolla gelişmeleri takibe hatta kontrollerine alma hususunda son derece uyanık davrandıklarını da özellikle belirtmek gerekir.(M.HURŞİD, 257)

Süleymaniye paşalarının savaş sanatlarına ve silahşorluğa verdikleri önem ve öncelik dolayısıyla kavga ve çatışmalarda maharet gösteren cengaverler her tarafta ikram ve itibar görmeye başlamıştır. Bu eğilim giderek bir takım raiyeyi ele geçirmeye ve biçarelerin alın teriyle elde ettikleri geçimlik ürünlerinin gasp edilmesine yol açmıştır. Böylece reaya ve fukara takımı bu zorbaların elinde ezilirken onlar "müreffeh ve hoşhal geçinmekteydiler". Ama artık Baban paşalarının iktidarına son verilip ortalık "Baban takımı belasından temizlenip haydutlukları sona erdirilmiş" olduğundan halkın huzura kavuşmuş olduğu söylenebilir. Baban tahakkümü izale edilmiş olmakla bundan sonra Süleymaniye sancağı ve bağlı yörelerinin halkı rahatlıkla tarım ve ticarete yönelebilecek ve kesinlikle bölgenin her tarafı mamur ve abadan olacaktır. (M.HURŞİD, 234, 239, 242)

Tanzimat uygulamalarının bölgedeki olumsuz gidişi tersine çevirmede umut verici örnekler yarattığı raporun çeşitli yerlerinde ifade edilmektedir. Hatta Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası olmak üzere iki ayrı dönemin varlığına açıktan olmasa bile sık sık vurgu yapıldığı görülmektedir.

Yeni uygulamalardan alınan olumlu sonuçlardan duyulan heyecanla yeni projeler ve ümitler gündeme getirilmekten geri kalınmaz. Fırat kenarında bulunan kalıntılar oraların eskiden mamur olduğunu gösteren işaretlerdir. Şimdiki durumda ise buralar ve Habur nehrinin kıyıları metruk ve harap durumda bırakıldıkları için asilerin kolaylıkla yuvalandıkları yerler haline gelmişlerdir. Oysa ki emniyetin sağlanmasıyla buralar yine eski mamur durumlarına kavuşabilirler. Hiç olmasa yalnız Fırat kıyıları imar olunacak olsa büyük bir eyalet kadar yarar sağlayacaktır. Ayrıca bu yüzden belki diğer imara müsait yerler de şenlenerek Halep ile Musul arasında olan yolun açılması mümkün olacaktır. Fırat boyunda her cins mahsul elde edilebileceğine kuşku yoktur. (M.HURŞİD, 316-7)

Görüldüğü gibi bölgedeki en önemli sorun güvenlik sorunu olarak görülmekle birlikte bu sorunun çözülebileceğine olan inançla da bölgenin geleceğine umutla bakılmaktadır.

HangiMusullu?

Cihannüma'da halkının çoğunun Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe olmak üzere dört dil bildiğinden söz edilen Musul şehri ahalisinin "ashab-ı hayr ve muaşeret ve erbab-ı zarafet" oldukları ifade edildiği halde (K.ÇELEBİ, 433-49) Seyahatname-i Hudud'da daha etraflı analizler yapılarak belki daha gerçekçi bir tablo çizilmiş olduğu görülmektedir.

XIX. yüzyıl itibariyle Musul halkı üç kısım olup birincisi bedevilik özellikleri ağır basan ve dilleri Arapçanın bedevisi tarzında olan halktır. Bunlar haşin mizaçlıdırlar. İkincisi hazari olup yine Arapça konuşurlar; ama konuştukları Arapça kendilerine mahsus bir Arapçadır. Kendilerine göre zarif sayılsa da gerçekte son derece kaba ve bu dili iyi bilenler için tahammül edilemeyecek bir niteliktedir. Üçüncü kısım ise Türkçe konuşan timarlı sahibi takımıdır. Bunların Türkçesi Telafer sakinlerinin Türkçesi gibi, bizler için anlaşılması güç bir Türkçedir. (M.HURŞİD, 304-6)

Musul şehri mutedil bir iklimde yer almış olduğu gibi mutedil ve sözünü bilir insanları da az değildir; ancak haşini de haşindir. Hatta öyle meşhurdur ki Musul ahalisinin orta hallisini bulmak mümkün değildir. Faraza zekâ ve gabilikte ve sadakat ve hıyanette ifrat ve tefrit arasında olurlar. Kendini beğenmişlik ve birbirini çekememe hastalığı bunların kişiliklerine kök salmıştır. (M.HURŞİD, 304)

Musul'un şerirleri öyle çok ve fesatları o derece ortalıkta doludur ki tarif etmek kolay değildir. Umum ahali kazanç ve ticaretlerinin neredeyse yarısını barut ve kurşuna sarf ederek herkes hanesinde birer cephane tedarik edip en küçük bir bahane ile şehir halkı daima iki cepheye ayrılabilecek durumdadır. Bu yüzdendir ki 1252 tarihinde vali olarak atanan Mehmed Paşa, isabetli bir kararla, şehir içindeki konağını bırakarak şehir dışında Dicle kıyısında inşa ettirdiği kışlaya yerleşmişti. (M.HURŞİD, 309-10)

Hazret-i Ömer soyundan Musul'da bir aile bulunup bunlar genellikle zeki, zarif ve şair kimselerdir. Ayrıca eskiden beri Musul ahalisinden Bağdad'da üçer dörder adam bulunur ki bunlar Bağdad'ın yerlisi olan çağdaşlarına her bakımdan daima üstündürler. (M.HURŞİD, 304)

Musul'un toprağı son derece verimli olup ticareti genellikle tarıma dayalıdır. Toprağı her ne kadar sıcak iklimde bulunuyor ise de güz ve bahar mevsimlerinde bolca yağış aldığından ürünleri sulanmaksızın yetişir. Ürünlerini oralara gelen aşiretlere ve Revandiz ve Akra taraflarına satarlar. Bazen ellerindeki ürünün göçebe aşiretler tarafından talan ve yağma edildiği de olur. Şam ve Halep'ten Musul ve Bağdad'a olan kestirme yollar aşiret ve kabilelerin menzilleri olduğundan, buralara uğramamak için ticaretlerini Diyarbekir üzerinden yaparlar. Diyarbekir Musul için dünyaya açılan kapıdır. Bu nedenle Musul ahalisi nezdinde Diyarbekir "Küçük İstanbul" olarak anılır. (M.HURŞİD, 308-9)

Şeytanın eklektik müritleri:

Yezidiler

Bölge halkı büyük çoğunluğu itibariyle Sünni ve Şafii Müslümanlar olmakla birlikte az miktarda Hanefi ve Şii Müslüman bulunur. Müslümanlar dışında en kalabalık ve etkin grup Yezidilerdir. Cihannüma'nın bildirdiğine göre Musul ve Şam civarındaki bazı aşiretler Yezidi mezhebinden olup kendilerini Şeyh Hadi müritlerinden sayarlar. Bu kişi Mervani halifelerindendir. Yezidiler tasavvuf yolundan saparak kendilerine mahsus bir inanç geliştirmişlerdir. Çoğu cahildir. Şeyhleri kara sarındığı için Karabaş dedikleri kişilerdir. Yezidiler bu Karabaşlardan kendilerine cennette yer satın alırlar. Şeytana, Yezid'e ve hatta başka şeylere lanet etmekten sakınırlar. Onlara göre şeytan bir melek-i mukarrebdir. Namaz ve oruçlarının Şeyh Hadi tarafından üstlenildiğini kabul ederler. Kıyamet günü hesaba çekilmeksizin doğrudan cennete gideceklerine inanırlar. (K.ÇELEBİ, 449)

XIX. yüzyıl ortalarında da Yezidilik ana hatlarıyla durumunu korumaktaydı. Sincar dağı ahalisi ile Musul'a yakın İmadiye sancağında bulunan Şeyhan kazası halkı en yoğun Yezidi kitlesini teşkil ediyordu ve Şeyhan beyleri bunların ruhani reisleri idi.

Yezidiler semavi kitapları inkâr etmemekle birlikte şeytana taparlar ve şeytan demeyip meleklerin ulusu anlamına gelen Tavus-i Melek derler. Kur'an'ı okuyanları var ise de şeytan kelimeleri üzerine mum yapıştırıp, onun yerine "insan" ve "rahman" gibi başka bir kelime okurlar ve ellerinden gelse şeytan diyeni katlederler. Şeytanın demirden yapılmış, bir gözü kör, kuş biçimindeki tasvirine tapınırlar. Bu tasvir bir Şeyhan beyinin himayesinde olmak üzere Kavval diye adlandırılan birkaç kişiye emanet edilmiştir. Tabiinden Âdî bin Müsafir'in medfun bulunduğu İmadiye sancağındaki Baizre karyesinde yılda bir defa sonbahar mevsiminde panayır kurulup etraftan Yezidiler toplanırlar. Kavvallar alay tertip edip anılan tasviri davul zurna ile Baizre kasabasına getirirler. Kasabaya gireceği vakit orada

bulunan Yezidiler toplu halde karşılamaya çıkıp izzet ve ihtiramla tasviri makamına koyarlar. (M.HURŞİD, 313-4)

Yezidilerin bu inanca nasıl girmiş oldukları bilinmemektedir. Şeyhan beylerinin Yezid bin Muaviye neslinden oldukları söylense de aslı yoktur. Çünkü bunların Peygamber ailesine buğz ve düşmanlıkları söz konusu değildir. Bu hale göre akideleri sonradan azmış olmayıp çoktan beri bu yolda ve inançta oldukları -bazı hikâyeler yoluyla da anlaşılmaktadır. "Hazret-i İsa çarmıha vurulduğunda bizler o mıhlardan birini çalıp, çekmekte olduğu işkenceyi hafiflettik; dolayısıyla Hazret-i İsa hırsızlığı bize helal kıldı"; ayrıca "Hazret-i Muhammed kâfirlerle savaşırken sair İslâm askeri namaza durduklarında bizler vuruşurduk; onun içindir ki bizim hissemize kılıç ve yılda sadece üç gün oruç düşmüştür" derler. İtikatlarınca, geçinecek kadar hırsızlık helâl olduğundan hemen hepsinin hırsızlık yaptığını söylemek abartı değildir. Yezidiler güneş doğduğunda güneşe de taparlar ve Müslümanlar gibi sünnet olurlar. (M.HURŞİD, 315)

Söylence ve görenek

Şehrizur ve Musul eyaletlerinin muhtelif yerlerinde bulunan yatırlar ve makamlar bu mekânlar etrafında özel ritüellerin ve rivayetlerin gelişmesine neden olmuştur. Musul şehrinin içinde ve civarında Cercis, Şit, Daniyel, Yunus Peygamberlerin makamlarının bulunmuş olması dolayısıyla Musul şehri "Burc-ı Enbiya" diye nitelendirilir. (M.HURŞİD, 302-3) Musul'un doğusunda bulunan Tevbe Tepesi (*Tillü't-Tevbe*) Yunus Peygamberin haber verdiği cezanın kavmi tarafından idrak edilip tevbeye durdukları tepedir; Allah tevbelerini kabul edip cezalarını iptal etmişti. Bu hatıra ile yöredeki halk her Cuma gecesi tepede bulunan şehitliği ziyaret edip adaklarda bulunur. (K. ÇELEBİ, 434)

Süleymaniye'de Kızılca sahraları arasında yer alan Heftevanan adlı küçük dağın zirvesine yakın yerde sahabeden yedi kişinin kabri bulunduğuna inanılır. (M.HURŞİD, 260-1) Kızılca kazasına bağlı Kusay Medine karyesinin yaşlılarının ifadelerine göre karyenin bu ismi almasının nedeni ilginç bir olaya bağlı imiş; Cebrail Kâbe'yi buraya bina edecek iken sonradan her nasılsa düşüncesini değiştirerek Mekke'de bina etmiş. Bu isim bu olayın bir hatırası olarak kalmıştır. (M.HURŞİD, 259)

Kızılca'dan Merivan'a giden yolun üzerinde Kile Satrancan adlı bir gedik bulunur. Bu gedikten geçen yolda her biri bir-iki adam büyüklüğünde satranç taşlarına benzer taşlara rastlanır. Halkın inanışına göre eski devirlerde burada devler satranç oynarlarmış; bu taşlar o zamandan kalan eserler imiş. (M.HURŞİD, 260)

Böylesi inanış ve söylencelerin dışında her muhitin kendine özgü gelenekleri arasında dikkate değer özellikte olanlarına sıklıkla rastlamak mümkündür. Kerkük şehrinde yetişen halk ergenlik çağından kırk yaşına kadar "zühd ü takva ile ve hâl-i salâhla" yaşayıp, kırkına varınca önceden bellerine takına geldikleri hançerlerini, münhani tarafı yukarı-

ya gelecek şekilde tersine kuşanıp hovardalığa başlarlar. O vakte kadarki ahlâklarını değiştirip "zühd ü salâh-ı müsteârı edepsizliğe tahvil ederler". (M.HURŞİD, 238)

Süleymaniye'de evlenen çiftlere külliyetli miktarda hediye gelir. Bu yüzden ora halkında sırf düğün akçesi kazanmak için mükerrer düğün yaparak zenginleşme gibi bir âdet görülür. Bu, birkaç yolla olur. Çok evlilik dışında baş vurulan ilginç uygulamalardan biri de bir erkeğin aynı eşiyle iki kez evlenmesidir. Erkek, karısını köylerin birine gönderip bir müddet orada beklettikten sonra güya o köyde diğer birinin kızıyla evleneceğini ilan ve düğün tertip ederek yeniden evlenir gibi yine eski karısını alır. (M.HURŞİD, 241)

Süleymaniye halkı yerleşik düzende olmakla birlikte göçer aşiretlerle sürekli ihtilatta oldukları için göçebe kültürden epeyce unsur almış oldukları bir vakıadır. Yerleşik halkın kültüründe pek rastlanmayan kadın ve erkeğin el ele tutuşup halay çekmesi göçebe aşiretlerden Süleymaniye halkına geçmiş bir âdettir. Yine Süleymaniye'de düğün törenlerinde görülen sembolik ritüeller erkeğin, karısı üzerinde hakim ve gerektiğinde döverek terbiye etmeye muktedir olduğunu, kadının ise kocasına tabi ve itaatkâr olduğunu gösteren temalar etrafında gelişir. (M.HURŞİD, 240)

Kürt kasabalarında bulunan iş yerleri ve dükkânlarda icra edilen ana iş kolunun dışında bununla aslında hiç ilgisi olmayan işlerle de iştigal edildiğini görmek sıradan bir olaydır. Örneğin Hanikin ve Hacı Kara kasabalarında manifaturacı dükkânında mevsimine göre marul ve kabak, demirci dükkânında boya, boyahanede ceviz ve anason, attar dükkânında et, kasapta ravend ve İngiliz tuzu satılabilmektedir. Hanikin Kürtleri klasik ilim tahsiline son derece hevesli insanlardır. Bu yüzden tedris faaliyeti burada itibarlı ve öncelikli bir konudur. Mendeli halkı gibi onlar da haneleri "havli" anlamına "havş" adıyla ifade ederler. Hanikin ve Hacı Kara evleri çamur ve tuğladan yapılmadır ve oralarda "şu kasabada kaç hane vardır?" diye sorulsa bildirdikleri miktarın iki veya üç misli hane bulunduğu anlaşılmalıdır. Çünkü bir havli (*avlu*) dahilinde iki-üç ailenin sıkışıp oturduklarını unutmamak gerekir. (M.HURŞİD, 133-4)

Akra ve İmadiye İran, Musul, Revandiz ve Hakkâri arasında kalan dağlık yöredir. Tanzimat yıllarına kadar buranın yönetimi Paşalık ünvaniyle yerlisi hanedanından uygun görülenlere verilirdi. Bu hanedanın Abbasi neslinden olduğu kabul edilir ve Akra ve İmadiye ahalisinden hiçbir kimse bunlara asi olmaz ve karşı durmazdı. Eğer içlerinden biri yönetime kendisini aday görse, halk toplanıp bu hususta görüş birliğine vardığı takdirde, paşa yerinde otururken biri gelip papuçlarını çevirip Kürtçe olarak "Paşa, işte evin!" anlamına "Paşa, eve mezar keteye!" dediği anda Paşa kendisini mazul bilip şeref ve vakarı ile yerinden kalkarak harem dairesine gider, hükümetinden el çekerdi. Reşid Mehmed Paşa zamanında yerel Paşalar dönemine son verilmiş ve Akra ve İmadiye de Bağdad'dan Musul eyaletine bağlanmıştır. (M.HURŞİD, 317-8)

Caf aşiretinden bir kabile tabi olduğu beye itaatsizlik ettiği takdirde, bey diğer taifelerle birlikte üzerine varıp muzaffer olursa sahip olduğu her şeyi yağma edebilme hakkına sahiptir.(M.HURŞİD, 254)

Petrol: Bölgenin isli ve murdar yapışkanı

Bölgenin genelinde görüldüğü gibi özellikle kadim bir yerleşim merkezi olan Musul civarında antik birçok kalıntıya rastlanır. İngilizler Ninova kasabası civarındaki Koyuncuk ve Hastaabad sahasında kazılar yaparak pek çok şeyler bulmuşlardır; hâlâ buralarda pek çok antik unsura rastlama şansı vardır. (M.HURŞİD, 303)

Musul şehrinin Şat kapısı civarında Ayn-ı Kibrit adıyla anılan birkaç bulak bulunur. Bu bulakların ileri derecede kükürtlü suları hastalar tarafından şifalı sular olarak kullanılır. Yaz mevsiminde bile kadın erkek çok kişinin şifa bulma niyetiyle geldikleri bu kaplıcaların kükürtlü havası çoğunun başına vurup bayıltır. Bu durumdaki kimseyi hemen yakındaki Dicle nehrine götürüp suya bırakırlar. Tecrübelerine göre soğan kokusu kükürt kokusunun etkisini önlediği için oraya gidenler sumak ile terbiye edilmiş soğan götürüp yıkanmadan önce, yerler. Bu bulakların yararı cilt hastalıklarına mahsus olduğu halde kimse bunu düşünmeden, bilir bilmez yıkanırlar.(M.HURŞİD, 311) Bu kaplıcanın eski tarihlerden beri var olduğu Cihannüma'daki tasvirlerden anlaşılmaktadır. (K.ÇELEBİ, 424)

Bütün Kürtler arasında "filan yerde iyi su bulunur mu?"diye sorulsa orada soğuk su var ise iyi su vardır diye düşünürler, yok ise bulunmadığını söylerler. Onlara göre suların iyiliği ve kötülüğü soğukluğu ve sıcaklığıyla ilgilidir. (M.HURŞİD, 261)

Mendeli kasabasının Bağdad sandığına mürettep olan mukataaları arasında Nefthane maktuu dikkati çeker. Nefthane maktuu neft (*petrol*) bulaklarından elde edilen bedelin iltizamıdır. Yine Mendeli civarında bulunan Saide halkından bir kısmı (*30 hane*) ve Kara Ulus taifesi (*140 hane*) mensuplarının bir kısmının "neft amelesi" olarak çalıştıkları görülmektedir.(M.HURŞİD, 122, 143) Gerek Mendeli ve gerekse Kazaniye, Dişeyh, Kızıl Rabat, Şehriban ve o civardaki birçok yerde mum yerine petrol yakılır; ancak isi çok fazla, murdar yanar bir şey olarak bilinir.(M.HURŞİD, 127)

Petrolden ilkel bir şekilde de olsa XIX. yüzyıl ortalarında yaralanmaya başlandığı açıkça görülmekle birlikte XVII. yüzyıldan beri petrolün varlığının bilindiği ve bundan pratik ama bilinçsiz biçimde yararlanıldığı Cihannüma'nın etraflı tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Bu anlatıma göre Musul'da şehir dışındaki Bağdad semtinde ziftin yayılıp durmakta olduğu ve bunun gemilerde ve hamamlarda kullanıldığı belirtildiği gibi (K.ÇELEBİ, 424) ayrıca Kürt bölgesindeki Vestam nahiyesinde neft yağıyla karışık olarak akan bir sudan söz edilir. Kimileri bu suyu testilere alıp bir süre bekletikten sonra üzerinde toplanan yağını alarak suyunu dökerlerdi. Kerkük'den bir-iki saatlik mesafedeki Gürgür baba olarak anılan tepeciğin üzerindeki düzlükte her nereyi kazsalar ateş çıktığı ifade edilir. Pikniğe gidenler orada küçük bir yeri kazıp üzerine kazan ve tencerelerini koyup yemeklerini pişirirler... Kazar kazmaz alevler çıkmaya başlar; işleri bittiğinde ocağa bir parça toprak atıverince ateş ve alev yok olmuş olur. Buradan bir miktar batıda küçük bir nehir ve üç tane neft kuyusu bulunur. Bu kuyuların üstü neft, altı sudur. İsteyenler, ihtiyacı kadar alıp kullanır.

Bazen de eğlence olsun diye bu kuyulardan birine bir parça yanmış pamuk veya bez atılır; kuyunun içinde şiddetli bir patlama meydana gelerek minareler boyunda alevler göğe yükselir. Halk için iyi bir temaşa olur. Bir süre sonra kuyudaki neft tükenince alevler zayıflayıp ateş sönmeye başlar. Yine bu civarda bir zift membaı bulunur; zifti akıp sahraya yayılmaktadır. İnsan ve hayvan üzerine bulaştığı takdirde yapışıp kalır. Bu zifti kum ile karıştırarak hamam ve gemi döşemelerinde kullanırlar.(K.ÇELEBİ, 451)

Değerlendirme ve sonuç

Günümüzde Kuzey Irak olarak anılan bölge Osmanlı zamanında başlıca Şehrizur ve Musul eyaletlerinin teşkil ettiği alana tekabül eder. Bu bölgeye ait tarihi ve siyasi etüdler zamanımızda her zamankinden daha yoğun biçimde yapılmaktadır. Ancak bölgenin tarih içinde ortaya çıkmış sosyo-kültürel yapısı üzerinde yapılmış tarafsız gözlemlere ve değerlendirmelere duyulan ihtiyaca cevap verecek materyaller çok fazla değildir. Bu yüzden Mehmed Hurşid Efendi'nin bölgeye yapmış olduğu görev ziyaretinin ürünü olarak tutmuş olduğu notların XIX. yüzyıl ortalarındaki duruma ışık tutması bakımından son derece değerli gözlemler sunduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Demografik ve ekonomik rakamlandırmaları ve diğer nicel ve teknik bilgileri dışarıda bırakarak Hurşid Efendi raporundan elde ettiğimiz niteliksel bilgilerle toplumsal yapıyı ve işleyişi tanıma yönünde açık sözlülükle dile getirilmiş güçlü itiraflarla karşılaşıldığına tanık olunmaktadır.

Yörenin etnik yapısı, dilleri, geçinme araçları, ahlâki değerleri, inançları ve efsaneleri ile hızlı bir dökümünün yapıldığı güçlü bir fotoğrafla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Günümüzden yüz elli yıl geride kalan bir tabloya ait olduğu için gözlemlerin gerçekleştirildiği özel kabile ve aşiret isimlerini saklamaya gerek duymadığımızı özellikle belirtmekte yarar vardır. Bu kabile ve aşiretler o günlerin koşulları ve yapılanması içinde kendi rollerini oynamış olmaktan öte sosyal bir fonksiyonla sorumlu ya da takdire muhatap tutulamazlar.

Onlar belli bir dönemin aktörleri, bugün içinse tarihin tanıkları sıfatıyla yerlerini almaktadırlar. İsim sadece olayların tarihsel belgesi olarak önemli ve anlamlı, aynı zamanda -varsa eğer farklı gözlemler için açık adresler teşkil etmesi bakımından gereklidir.

Çoğunluğunu Sünni ve Şafii Kürtlerin oluşturduğu bu coğrafya tarihin uzun yüzyıllarından beri kısır çatışmaların alanı olmuştur. Bu yersiz ve ufuksuz çatışmalar bölgede çatışan taraflara zarar verdiği gibi devleti de sürekli meşgul etmiştir. Bu yüzden bölgede izlenen ana devlet politikası çatışmaları ve isyanları önleme temeli üzerine bina edilerek yörenin potansiyelleri gerektiği gibi değerlendirilememiştir. Kâtip Çelebi'nin ifade ettiği "ekser selatin bu tarafın ülkelerine tama etmeyip bunların mücerred itaatleri ile kanaat etmişlerdir" yargısı gerçekten anlamlıdır. (K.ÇELEBİ, 450)

Yerleşik hayata pek hevesli olmayan Kürtler göçebe hayatın kısıtlı ve dar alanında kendilerini yüzyıllarca tekrarlamaya mahkum bir karar vermiş olduklarını çok geç anlamışlardır. Egemen olan göçebelik ve yarı göçebelik kültürü yerleşik unsurları da etkilemekten uzak kalmayarak, onlara da göçebe kültürün güdümünde bir yerleşik hayat yaşatmaya devam etmiştir. Uzun Kürt asırları böyle bir kültür ve zihniyet ile yaşanmıştır.

Yerleşik ya da göçebe olsun kimsenin kendi başına bir eylem sahibi olmadığı aşiret hayatında yaygın bir şekilde yaşanan asayişsizliğin gerçek faili aşiretin kendisidir. Aşiret bir bütün olup bir aşiretin davranış kodu bütün bireyleri için tanımlanmış olmaktadır. Diğer bir ifadeyle birey değil aşiret şahsiyet sahibidir. Aşiret bireylerinin sahiplenebildikleri bir varlıkları olmadığı gibi iradeleri de söz konusu değildir. Bütün varlık ve irade aşiret reisinde toplanmıştır. Kimsenin, aşiretini yahut köyünü değiştirme özgürlüğünün olmadığı bir düzende beye kayıtsız şartsız teslim olmaktan başka kimsenin bir şansı yoktur. İdris-i Bitlisi'nin Yavuz Sultan Selim'i ikna ettiği bey merkezli yönetim gerçekte Osmanlı devletinin genel uygulamasına aykırı olduğu halde istisnai bir statü olarak benimsenmiştir. Moğol istilası Kürt kabilelerinin siyasi faaliyetini tamamen hiçe indirmişti.

Uzun zaman Kürtler Moğollar, Türkler, İranlı unsurlar ve Haçlılarla savaşmak zorunda kaldı. XVI. yüzyıl başlarındaki Osmanlı Safevi mücadelesi Kürtlerin siyasi önemlerini idrâk etmelerine yol açtı. Bu mücadelenin sonucu Kürtlerin yeniden toparlanıp varlıklarını uzun yüzyıllar emniyet altına almalarına yol açmıştır. Osmanlı İran rekabeti ve mücadelesi Kürtler arasında derebeylik hayatının oluşmasına müsait ortamı getirmiştir.(MİNORSKY, 1988, VI, 1102) O bölgede gücünü artıran Şah İsmail bir yandan Kürtlerin meskun oldukları bölgeleri ele geçirirken bir yandan da onları Şiileştirmeye çalışıyordu. Şiileştirme Safevi devleti için bu unsuru elinde tutabilmenin ve kendisine uzun süre bağlayabilmenin en gerçekçi politikasıydı. Ancak paradoksal olarak İran'ın işi yine bu nedenle zorlaşıyordu. Çünkü Sünni olan Kürtler Şiileşmeye direnç gösteriyorlardı. Aynı zamanda Şah İsmail'in, egemenliği altına aldığı Kürt ve Türk unsurlarının başına İranlı ve Şii valiler koyma yönündeki uygulaması da (MİNORSKY, 1988, VI, 1101) ters tepki yaratmaktaydı. İşte tam bu sırada Osmanlıların İran'la mücadelesi Kürtler için yeni bir başlangıç ve açılım getirdi. Osmanlı'nın , Kürtlerle bir mezhep sorunu yoktu; Sünni olan Kürtlerle doğal olarak aynı cephede bulunuyordu.

Ayrıca Osmanlı'nın, Kürtlerle bir yönetim sorunu da olmayacaktı; çünkü Kürtler yaşadıkları bölgede kendi beylerinin yönetiminde kalabileceklerdi. Bu iki husus Kürtlerle Osmanlıların mütekabil olarak bölgedeki varlıklarını İran'a karşı pekiştirecek çok önemli bir güvencenin dinamikleri idi. İran bu açılımı gösterecek basirete ya da şansa sahip olamamıştı. Bu nedenle Şah'ın mağlup edildiği Çaldıran muharebesinin bölge Kürtleri için bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Osmanlı'nın gücünü kanıtlayan bu muharebeden sonra Kürt beyleri tereddütlerini yenerek Osmanlı tabiiyetini kabul ettiler. İdris-i Bitlisi İran'a sadakat konusunda kararsız olan Kürt beylerini Osmanlı lehine karar vermeleri için ziyaret ederek yirmi beşini ikna etmeyi başardı. (MİNORSKY, 1988, VI, 1101) Bölgenin idari statüsü böylece İdris-i Bitlisi'nin çabasıyla kendine özgü ama reel politikaya uygun bir özellik kazanarak şekillenmiş oldu.

Beylerin halk üzerindeki tasarrufları yasal olarak sınırlı olsa bile fiiliyatta bu tasarrufun sınırsız denebilecek bir keyfiliğe kadar vardığı çok kere vakidir. Bu yönüyle statünün iktisadi feodalizmi siyasi feodalizme doğru aşan bir eğilim bile gösterdiğini söylemek mümkündür.

Her ne kadar teorik olarak bölgede aşiretler dışı ve bey yönetiminden bağımsız köyler ve diğer yerleşim yerleri bulunabileceği varsayılsa da gerçek hayatta bu tür yerleşimlerin yaşamaları neredeyse mümkün olamamaktadır. Çünkü ahali köyleri iktisadi ve idari bakımlardan nispeten ileri bir ahlâka sahip iseler de hamisiz oldukları için her türlü tecavüze açıktırlar. Bu yüzden şehirlerde ya da ahali köylerinde yaşamaya imkân bulamayan Türk unsurlar ya Kürtleşmişler ya da münkariz olmuşlardır. (ZİYA GÖKALP, 1923, 4-7) Zaman zaman şehir hayatının bile etkilendiği yağma ve vurgun hareketlerinin bir beyin himayesinde olmayan köyleri çok daha fazla etkilediği kesindir. Özellikle XIX. yüzyılın tüm doğu halkları için daralan iktisadi faaliyetlerinin, zaten kısıtlı imkânlara sahip olan bu bölge halkı üzerindeki etkisi daha baskın olmuş ve bu darlıktan çıkış şiddet yolunda aranmaya başlamıştır. Mazbut bir iş hayatına sahip olmayan bu unsurların normal iktisadi imkânlarla doyurulamayan kazanç hevesine ya da geçim ihtiyacına soygun ve yağma gibi normal olmayan yollarla cevap aradığı rahatlıkla gözlemlenebilir. (ÜLGENER, 1981, 131, 159-66) Kısa vadeli çıkarları yönünde maceracı ve tehlikeli bir unsur haline gelen bu zümreler bir disiplin altında bulunmayı kabul etmeden, dağınık ve savruk bir iktisadi hayat sürdürmekten kendini kurtaramamıştır. (ÜLGENER, 1983, 45)

II.Mahmud zamanına kadar Kürt beyleriyle devlet kendi serbest alanlarının farkında olarak aynı bölgede birlikte otorite ve sorumluluk almışlarken devletin zayıflamasına paralel olarak beyler devletin otorite alanına sarkmaya başladılar. II.Mahmud'un merkeziyetçi girişimi ister istemez Kürt beylerinin mer'i statüsünü de hedef almaktaydı. XVI. yüzyıl başlarında İran'a karşı beylik uygulamasıyla feodal bir düzene yaklaştırılarak elde tutulan Kürt unsuru XIX. yüzyılın başlarında ise Mehmed Ali Paşa tehlikesine karşı merkeze bağlanarak elde tutulmaya çalışılıyordu. Devlet ayana ve beylere karşı güvenini kaybetmiş olduğu için onlara kuşkuyla bakıyordu; kendiyle ahali arasında artık beyi görmek istemiyordu. Bu harekâtta Kürt bölgesinde gerçekleştirilmek istenen dönüşümün etnik bir hedefle uzaktan yakından bir ilgisi olmadığını söylemeye gerek yoktur.

Gerçekleştirilmek istenen, devlet merkezinde buluşan -aslında eşitlikçi bir sistemdir. Tanzimatla birlikte yürürlükte

olan statüye karşı daha kararlı tavır alınacaktı. Çünkü devlet batılı düzene geçmeye karar verirken batı modernleşmesinin feodalizmi tasfiye ettiği gibi o da beyler düzenini tasfiye etmek isteyecekti. Böylelikle hem beylerin baskısı altında ezilen ahaliyi adaletinin güvencesine alacak hem de çağdışı bir düzeni tasfiye ederek merkezi devlet standardına biraz daha yaklaşmış olacaktı.

Kürtlerin bey düzeni içinde örgütlenmesi İran'a karşı uygulanan politikanın başarılı bir sonucu idi; ama Kasr-ı Şirin antlaşmasından sonraki zamanlarda İran'la çok ciddi bir sınır sorunu yaşanmamıştır. Bu yüzden Kürtlerin önemli çoğunluğunun Osmanlı sahası içindeki varlıkları kesinleşmiştir. Diğer bir ifadeyle Kürtlerin kaderi bir kere daha Osmanlıyla onları birleştirmiştir. Sınırın pekiştirdiği bu entegrasyon İran faktörünün artık devre dışı kaldığı anlamına gelmekteydi. Böylece Kürtlere o zamana kadar tanınmış olan ayrıcalıklı statünün anlamı da siyasi olarak açıkta kalıyordu. Ancak yine meydana gelebilecek gelişmelerden emin olununcaya kadar bu statüye dokunmanın bir yararı yoktu. Nitekim İran'a karşı temkinli ve tedirgin politikanın XVIII. yüzyılda da sürdüğü görülmektedir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğiyle birliktedir ki bölge üzerinde devlet kendi varlığını açıkça göstermeye ve yönetimi tamamen ele almaya karar vererek. bu yüzyılın ortalarına kadar bütün Kürt beylikleri ortadan kaldırıldı.

En son 1850 yılında Baban beylerinin yönetimine son verildi. Mehmed Hurşid Efendi'nin seyahati tam bu yıllarda gerçekleşerek bu ortamın manzarasını resmetmiş olduğu için önemi daha da artmaktadır.

KAYNAKLAR:

MEHMED HURŞİD: Seyahatname-i Hudud, Darü't-tıbaati'l-Amire, İstanbul, (1277).

KÂTİP ÇELEBİ: Cihannüma, Süleymaniye, Hacı Selim Ağa, No.737

MEHMED SÜREYYA:Sicil-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1996.

ZİYA GÖKALP: "Şehir Medeniyeti, Köy Medeniyeti", Küçük Mecmua, No.30,10 Ocak 1923.

ÜLGENER, Sabri F.: İktisadi Düşüncenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, 2.baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1981.

ÜLGENER, Sabri F.: Zihniyet, Aydınlar ve İzmler, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983.

MİNORSKY, V: "Kürtler" İslâm Ansiklopedisi, C.VI, M.E.Basımevi, İstanbul, 1988.

*** Bu yazı hakem kurulu incelemesinden geçmiştir.**

